

Janusz Wojtasik

Tadeusz Kościuszko w świetle polskich publikacji

Niepodległość i Pamięć 18/2 (34), 131-143

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Wojtasik

Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie

Tadeusz Kościuszko w świetle polskich publikacji

Bibliografia publikacji na temat Najwyższego Naczelnika Insurekcji 1794 r. liczy już kilkaset pozycji. Dotychczas wydobyto na jaw masę materiałów źródłowych o różnej wartości, ale i różnej wiarygodności. Dlatego udokumentowana wiedza, pozwalająca na pełne odtworzenie prawdy o jego biografii, wciąż daleka jest od kompletności. Powyższe luki w materiale dokumentacyjnym spowodowały, że jeszcze za życia Najwyższego Naczelnika zrodziły się o nim dwie legendy: „biała” i „czarna”, z których pierwsza ponad miarę podnosiła niezwykle przymioty Kościuszki, druga odsądzała go od jakichkolwiek większych uzdolnień. Nie podlega więc dyskusji, że dalsze badania nad osobą Naczelnika oraz poszukiwanie i odkrywanie nowych źródeł winno być kontynuowane, ponieważ „ciągle jeszcze nie wiemy wszystkiego, ciągle jeszcze spore są obszary źródłowo nie zbadane”¹. Historycy winni także „plewić w swoich publikacjach chwasty obiegowych sformułowań” z zakresu legendy białej hagiograficznej i czarnej pamfletowej. W przeciwnym razie będą oni przyczyniać się do przedłużania żywota mitów i fałszów zaciemniających rzeczywistą prawdę o Kościuszcze².

O dorobku polskiej historiografii do lat dziewięćdziesiątych XX w., poświęconej Tadeuszowi Kościuszcze i Insurekcji 1794 r., ze szczególnym podkreśleniem wojskowych aspektów zagadnienia, pisałem w innym miejscu³. W dotychczasowych badaniach i publikacjach zaznaczyły się dwa podstawowe ujęcia życia i działalności Tadeusza Kościuszki. Pierwsze, reprezentowane przez Tadeusza Korzона, Waława Tokarza, Stanisława Herbsta, Andrzeja Zahorskiego i wielu innych, upatrują w Naczelniku utalentowanego

1 J. Kowecki, *Niektóre sporne problemy biografii Tadeusza Kościuszki*, [w:] *Kościuszko – powstanie 1794 r. – tradycja. Materiały z sesji naukowej w 200-lecie powstania kościuszkowskiego 15-16 kwietnia 1994*, pod redakcją Jerzego Koweckiego, Warszawa 1997, s. 25.

2 Ibidem.

3 Zob. J. Wojtasik, *Historiografia powstania kościuszkowskiego*, [w:] *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, t. 1, pod redakcją Tadeusza Rawskiego, Warszawa 1994, s. XI-XXVII.

wodzina, nowatora w sztuce wojennej i fortyfikacyjnej okresu przednapoleońskiego. Wysoko oceniano także samą Insurekcję jako jedno z najpiękniejszych, bardzo pozytywnych wydarzeń w historii Polski.

Drugi nurt, nader krytyczny wobec Insurekcji 1794 r. i jej Naczelnika, zapoczątkował w historiografii Adam Mieczysław Skałkowski. Należy przyznać, że zgromadził on wiele cennego materiału, skwapliwie odnotował wszystkie uwagi krytyczne, w rezultacie czego uznał, iż Kościuszek był wręcz wodzem nieudolnym. Nieudolny wódz, jego zdaniem, nie poprowadził narodu do zwycięstwa – przeciwnie przegrał, a następstwem przegranej był ostateczny rozbiór Polski. Kościuszek nieudacznik grzeszył naiwnością i źle obliczał siły⁴. Te dwa podstawowe podejścia do Naczelnika Kościuszki przez dziesięciolecia równolegle funkcjonowały w naukowej literaturze historycznej i w publicystyce, przyczyniając się do utrwalenia „białej” i „czarnej” legendy Naczelnika. Szczególne przyspieszenie w badaniach i publicystyce historycznej dało się odczuć w związku z dwusetną rocznicą Insurekcji 1794 r.

Ze stanowiska przychylnego wobec Naczelnika odnotować należy dwie prace Jana Lubicz-Pachońskiego: *Kościuszek na ziemi krakowskiej* oraz *Kościuszek po Insurekcji 1794-1817: dwa fragmenty*⁵; miejsce Kościuszki w literaturze narodów Europy i Stanów Zjednoczonych przedstawił Jerzy Śliziński⁶. W 1985 r. ukazało się trzecie wydanie pracy Jana Stanisława Kopczewskiego *Wódz kosynierów Tadeusz Kościuszek*⁷, zaś w 1990 r. Leonard Ratajczyk opublikował pracę o losach Tadeusza Kościuszki po bitwie maciejowickiej oraz kalendarium jego życia i działalności⁸. Rok 1990 zaowocował także interesującą publikacją Andrzeja Zahorskiego pt. *Naczelnik w sukmanie*⁹. Jeszcze większym osiągnięciem naukowym była obszerna biografia Tadeusza Kościuszki pióra Bartłomieja Szyndlera pt. *Tadeusz Kościuszek 1746-1817*, opublikowana w 1991 r.¹⁰ Powyższa praca, dobrze udokumentowana, ma ambicję całościowego ujęcia postaci Naczelnika. Wreszcie na bacniejszą uwagę zasługuje opracowanie trzech autorów pt. *Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe* opu-

4 A. M. Skałkowski, *Kościuszek w świetle nowszych badań*, Poznań 1924, passim.

5 J. Lubicz-Pachoński, *Kościuszek na ziemi krakowskiej*, Warszawa, Kraków 1984 - 438 [2] s.; tenże, *Kościuszek po Insurekcji 1794-1817: dwa fragmenty*, Lublin 1986 - 244 [4] s.

6 J. Śliziński, *Tadeusz Kościuszek w literaturze narodów Europy i Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1981.

7 J. S. Kopczewski, *Wódz kosynierów Tadeusz Kościuszek*, [Wyd. 3], Warszawa 1985.

8 L. Ratajczyk, *Losy Tadeusza Kościuszki po bitwie maciejowickiej*, Maciejowice 1990; Idem, *Kalendarium życia i działalności Tadeusza Kościuszki*, Maciejowice 1990 - 63 k.

9 A. Zahorski, *Naczelnik w sukmanie*, Kraków 1990.

10 B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszek 1745-1817*, Warszawa 1991.

blikowane w 1992 r., w którym *Powstanie kościuszkowskie 1794* opracował Andrzej Zahorski¹¹. Autor przedstawił zwięzły zarys Insurekcji 1794 r., a na jej tle doniosłą rolę Kościuszki jako Najwyższego Naczelnika. W tymże roku na zlecenie Komitetu Obchodów Dwusetnej Rocznic Bitwy pod Dubienką powstała praca zbiorowa pod red. Adama Andrzeja Witusika zatytułowana *Kościuszko pod Dubienką*¹².

Nurt krytyczny wobec Naczelnika w tym czasie podtrzymywały publikacje, co prawda mniej liczne, wśród których na czoło wysuwają się: drugie wydanie pracy Stefana Bratkowskiego – *Z czym do nieśmiertelności*¹³, wznowiona praca Adama Skalkowskiego – *Kościuszko w świetle nowych badań* z przedmową Dariusza Łukasiewicza¹⁴, Jerzego Łojka – *Cienie w portrecie bohatera*¹⁵.

Współbrzmia z tym nurtem publicystyczne artykuły Janusza Tazbira – *Kościuszko na każdą okazję*¹⁶, Andrzeja Romanowskiego – *Jestem sam jeden. Kim był naprawdę Tadeusz Kościuszko*¹⁷ oraz Teresy Kulak – *Kościuszko w świetle faktów i mitów: w dwusetną rocznicę Insurekcji*¹⁸.

W dwusetną rocznicę Insurekcji Kościuszkowskiej sukces edytorski odniosła historiografia wojskowa. Otóż zapoczątkowana przed wieloma laty przez Stanisława Herbsta wraz z zespołem jego uczniów praca nad dziejami militarnymi Insurekcji 1794 r. doczekała się już po śmierci Profesora szczęśliwego finału. W 1994 r. ukazał się pierwszy tom *Powstania kościuszkowskiego 1794. Dzieje militarne* pod redakcją Tadeusza Rawskiego¹⁹, a tom drugi tegoż dzieła w 1996 w dwustupięćdziesięciolecie urodzin Naczelnika²⁰. W 1997 r., w sto osiemdziesiątą rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki, ukazała się praca pt. *Powstanie kościuszkowskie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych* pod redakcją Janusza Wojtasika²¹. W dwóch tomach dziejów militarnych Insurekcji 1794 r. autorzy, postępując według zasad pracy historyka wojskowego, zanali-

11 S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe kościuszkowskie listopadowe styczniowe*, pod redakcją W. Zajewskiego, Warszawa 1992.

12 *Kościuszko pod Dubienką*, praca pod red. Adama Andrzeja Witusika, Lublin 1992-78 [2] s.

13 S. Bratkowski, *Z czym do nieśmiertelności*, Wyd. II poszerz., Katowice 1979-438 [14] s.

14 A. M. Skalkowski, *Kościuszko w świetle nowych badań*, przedmową poprzędził Dariusz Łukasiewicz, Warszawa 1991 – 80 s.; pracę tę opublikowano w serii: „Biblioteka Klasyków Historiografii”.

15 J. Łojek, *Cienie w portrecie bohatera*, [w:] *Wokół sporów i polemik. Publicystyka historyczna*, Lublin 1991.

16 Zob. „Gazeta Wyborcza”, nr 70, 24 III 1994, s. 10-11.

17 Zob. „Tygodnik Powszechny” 1994, nr 13 (2333), 27 III 1994, s. 1, 6.

18 Zob. „Odra” 1994, nr 10, s. 115-116.

19 *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, t. 1, pod redakcją naukową Tadeusza Rawskiego, Warszawa 1994.

20 *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, t. 2, pod redakcją naukową Tadeusza Rawskiego, Warszawa 1996.

21 *Powstanie kościuszkowskie 1794. Z dziejów polityczno-społecznych*, pod redakcją naukową Janusza Wojtasika, Warszawa 1997.

zowali siły i środki oraz plany obu stron walczących, teatr działań wojennych, a także przebieg działań wojennych w Koronie i na Litwie w granicach drugiego rozbioru. W działaniach wojennych ukazano bogaty obraz sztuki wojennej powstania 1794 r., w tym elementy nowatorskiego dowodzenia Naczelnika. Odrzucono więc jako nieuzasadnioną krytyczną ocenę dowodzenia Kościuszki dokonaną przez Ignacego Prądzyńskiego w oparciu o praktykę napoleońską. Wszak Kościuszko walczył i dowodził w okresie zanim objawił się geniusz wojenny Bonapartego. W tomie o problemach polityczno-społecznych Insurekcji wydobyto jej najważniejsze problemy wewnętrzne.

Z innych osiągnięć dwusetnej rocznicy Insurekcji kościuszkowskiej odnotować należy kilka centralnych konferencji naukowych i ich opublikowane pokłosie. Były to: *Powstanie kościuszkowskie i jego Naczelnik; Kościuszko – powstanie 1794 r. – tradycje; Kościuszko w oczach artystów i historyków*²². W materiałach Konferencji Naukowej w Krakowie i Wrocławiu osobie Naczelnika poświęcają swe studia Mirosław Frančić: *Tadeusz Kościuszko człowiek Oświecenia*²³ i Janusz Bogdanowski: *Tadeusz Kościuszko inżynier wojskowy dwóch kontynentów*²⁴. Pierwszy autor w swym szkicu ukazuje Kościuszkę jako w pełni ukształtowanego człowieka epoki, rozmiłowanego w Oświeceniu francuskim, przejętego jego ideologią i hasłami. Janusz Bogdanowski przedstawia Kościuszkę jako inżyniera dwóch kontynentów, oceniając wysoko jego walory jako fortyfikatora. Podkreślił więc, że nawet w skali strategicznej Kościuszko potrafił wykorzystać fortyfikacje w sposób oryginalny, a nawet po części awangardowy.

Interesujące także ujęcia wpływu tradycji kościuszkowskiej na ideologię i działalność obozów politycznych w Polsce pokazują Franciszek Ziejka (*Tadeusz Kościuszko w tradycji ludowej. Rekonesans*), Teresa Kulak (*Tadeusz Kościuszko w ideologii i politycznym oddziaływaniu obozu narodowego*), Michał Śliwa (*Socjaliści polscy wobec Insurekcji 1794 r. i tradycji kościuszkowskiej*).

W opublikowanym pokłosiu sesji warszawskiej na uwagę zasługuje przede wszystkim studium Jerzego Koweckiego *Niektóre sporne problemy biografii Tadeusza Kościuszki*, wnoszące cenne refleksje do biografii Naczeln-

22 Zob.: *Powstanie kościuszkowskie i jego Naczelnik. Materiały Konferencji Naukowej Kraków-Wrocław 28-30 marca 1994*, pod red. Teresy Kulak i Mirosława Frančića, Kraków 1996; *Kościuszko – powstanie 1794 r. – tradycja. Materiały z sesji naukowej w 200-lecie powstania kościuszkowskiego 15-16 kwietnia 1994 r.*, pod redakcją Jerzego Koweckiego, Warszawa 1997; *Kościuszko w oczach artystów i historyków. Materiały Sesji zorganizowanej z okazji dwóchsetlecia Insurekcji Kościuszkowskiej przez Oddział Warszawski Stowarzyszenia Historyków Sztuki 19 kwietnia 1994 roku*, Warszawa 1995.

23 M. Frančić, *Tadeusz Kościuszko – człowiek Oświecenia*, [w:] *Powstanie kościuszkowskie i jego Naczelnik...*, Kraków 1996, s. 11-22.

24 J. Bogdanowski, *Tadeusz Kościuszko – inżynier wojskowy dwóch kontynentów*, [w:] *Ibidem*, s. 77-90.

nika. W pełnym pasji tekście autor podnosi problemy „białej” i „czarnej” legendy w biografii Naczelnika, poddając surowej krytyce przede wszystkim publicystykę historyczną Janusza Tazbira i Andrzeja Romanowskiego, propagującą „czarną” legendę Kościuszki. W konkluzji swych wywodów Jerzy Kowecki domaga się dalszych badań nad biografią Naczelnika, aby przyczyniły się do wyjaśnienia nieznanych epizodów z jego życia i działalności²⁵. Pozostałe studia tegoż wydawnictwa skupiają się na różnych aspektach Insurekcji 1794 r., luźniej tylko nawiązując do jej Naczelnika.

Cenną pozycją do badań nad pogłębioną biografią Tadeusza Kościuszki jest również praca zbiorowa zatytułowana *Kościuszko w kręgu mitologii narodowej* pod redakcją Aliny Barszczewskiej-Krupy powstała w ramach Interdyscyplinarnego Zespołu Badań nad Dziejami Tradycji i Mitów Historycznych. Nicią przewodnią, przewijającą się niemal we wszystkich studiach zamieszczonych w tej publikacji, jest miejsce jakie w polskiej świadomości narodowej zajmuje kultywowanie pamięci Kościuszki jako bohatera narodowego oraz złożone funkcje społeczne i ideowe wizerunku Naczelnika, które współtworzyły kolejne pokolenia Polaków przez dwieście lat²⁶.

W interesującym zestawie prac zawartych w tej publikacji na baczniejszą uwagę zasługują studia A. Barszczewskiej-Krupy: *Kościuszko – o potrzebie bohatera narodowego*, Katarzyny Jedynakiewicz: *Kościuszko w oczach współczesnych próba portretu* oraz Adama Błaszczyka: *Kształtowanie się legendy Kościuszki 1815-1830*²⁷. A. Barszczewska-Krupa wskazała, iż „legenda i antylegenda kreowane za życia Kościuszki” przekształciły się w mit bohatera narodowego reprezentującego najszczytniejsze hasła i wartości²⁸. Z kolei K. Jedynakiewicz naszkicowała portret osobowy Naczelnika, poczynając od typu jego temperamentu poprzez inteligencję, zdolności, wzorzec aktywności, więzi interpersonalne, do poglądu na świat i religijności. Natomiast A. Błaszczyk ukazał źródła „białej” i „czarnej” legendy Naczelnika. Odnotować także wypada pracę Henryka Kocójja o niechętnym stosunku mocarstw europejskich wobec powstania kościuszkowskiego i jego Naczelnika²⁹.

25 J. Kowecki, *Niektóre sporne problemy biografii Tadeusza Kościuszki*, [w:] *Kościuszko – powstanie 1794 – tradycje ...*, Warszawa 1997, s. 9-25.

26 *Kościuszko w kręgu mitologii narodowej*, pod redakcją Aliny Barszczewskiej-Krupy, Łódź 1995.

27 Zob.: A. Barszczewska-Krupa, *Kościuszko – o potrzebie bohatera narodowego*, [w:] *Kościuszko w kręgu mitologii ...*, s. 7-14; K. Jedynakiewicz, *Kościuszko w oczach współczesnych. Próba portretu*, Ibidem, s. 15-29; A. Błaszczyk, *Kształtowanie się legendy Kościuszki 1815-1830*, [w:] Ibidem, s. 31-40.

28 A. Barszczewska-Krupa, op. cit., s. 12.

29 H. Kocój, *Kościuszko i współczesna mu scena polityczna: mocarstwa europejskie wobec powstania kościuszkowskiego: zagadnienia wybrane*, Katowice 1994.

Ponowne ożywienie w badaniach nad życiem i działalnością Tadeusza Kościuszki nastąpiło z okazji dwieście pięćdziesiątej rocznicy jego urodzin. Na rynku księgarskim ukazało się wówczas kilka cennych opracowań takich jak: Katarzyny Jedynakiewicz: *Osobowość i życie Tadeusza Kościuszki*; Zdzisława Janeczka: *Śląsk w kręgu kultu Naczelnika. Z dziejów polskiej propagandy plebiscytowej*; Józefa Żurawia: *Tadeusz Kościuszko – humanista i pedagog* (w 250 rocznicę urodzin), posłowiem opatrzył Stanisław Podobiński; *Tadeusz Kościuszko. Życie, czyny, duch*: na setną rocznicę zgonu Naczelnika napisał Feliks Koneczny; Dionizja Wawrzykowska-Wierciochowa: *Damy serca Tadeusza Kościuszki*³⁰.

Jako pokłosie obchodów dwieście pięćdziesiątej rocznicy urodzin Naczelnika Kościuszki zaliczyć także należy serię artykułów zamieszczonych na łamach pisma „Niepodległość i Pamięć”. Otwiera ją znakomity artykuł Jerzego Skowronka pt. *Model bohatera z pogranicza epok*. Następne dwa artykuły poświęcone Kościuszce opublikował Stefan Bratkowski (*Heros niechciany* oraz *Dziewięć tematów*). Ambicją tego autora było ukazanie niewyjaśnionych wydarzeń z życia Tadeusza Kościuszki w znanej już czytelnikowi tonacji krytycznej. W tymże numerze „Niepodległości i Pamięci” Leonard Ratajczyk zamieścił wybór źródeł zatytułowany *Z życia i działalności Tadeusza Kościuszki*³¹.

Ostatnie lata przyniosły dalsze interesujące publikacje na temat powstania 1794 r. i Kościuszki, które wydatnie wzbogacają portret osobowy Naczelnika. Na szczególną uwagę zasługują antologie tekstów historycznych i literackich związanych z najważniejszymi wydarzeniami wojennymi Insurekcji 1794 r., przedstawione przez Mariana Marka Drozdowskiego. Ten znany i zasłużony historyk w sumie wybrał i opracował trzy antologie tekstów związanych z Insurekcją 1794 r. i jej Naczelnikiem. Pierwszy wybór – *Bitwa Warszawska 17-18 kwietnia 1794. Antologia tekstów historycznych i literackich* jest firmowany przez Stowarzyszenie Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki w Warszawie, a wydała go w 2004 r. Typografia Oficyna Graficzno-Wydawnicza w Warszawie³². Wybór zawiera wiele interesujące fragmenty prac najznakomo-

30 K. Jedynakiewicz, *Osobowość i życie Tadeusza Kościuszki*, Łódź 1996, 188 ss.; Z. Janeczek, *Śląsk w kręgu kultu Naczelnika. Z dziejów polskiej propagandy plebiscytowej*, Katowice 1996, 32 ss.; J. Żuraw, *Tadeusz Kościuszko – humanista i pedagog*, Łódź 1996, 85 ss.; F. Koneczny, *Tadeusz Kościuszko. Życie, czyny, duch*, Warszawa 1996, 388 ss.; D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Damy serca Tadeusza Kościuszki*, Warszawa 1995, 195 ss.

31 Zob.: J. Skowronek, *Model bohatera z pogranicza epok*, „Niepodległość i Pamięć” 1996, nr 1, s. 53-68; S. Bratkowski, *Heros niechciany*, ibidem, s. 69-82; tegoż, *Dziewięć tematów*, ibidem, s. 139-145; *Z życia i działalności Tadeusza Kościuszki. Wybór dokumentów*, opracował Leonard Ratajczyk, ibidem, s. 151-162.

32 *Bitwa Warszawska 17-18 kwietnia 1794 r. Antologia tekstów historycznych i literackich*, wybór i opracowanie Marian Marek Drozdowski, Warszawa: Stowarzyszenie Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki w Warszawie, Oficyna Graficzno-Wydawnicza Typografia, 2004, 136 ss.

mitszych autorów. Właściwą antologię, poprzedzoną przedmową ks. Sławoja L. Głódzia, Biskupa Polowego Wojska Polskiego oraz wstępem Mariana Marka Drozdowskiego, Prezesa Stowarzyszenia Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki w Warszawie, otwiera *Rodowód Tadeusza Kościuszki* pióra Tadeusza Korzona oraz *Kalendarium Kościuszkowskie* wg Henryka Mościckiego.

W rejestrze zamieszczonych w antologii prac znajdują się: *Odezwy, rozkazy i listy Naczelnika Tadeusza Kościuszki*³³; Wacława Tokarza *Insurekcja Warszawska 17 i 18 kwietnia 1794 r. (fragment)*³⁴; tegoż *Kościuszko w czasie obrony Warszawy*³⁵; Mariana Kukieła *Insurekcja Kościuszkowska*³⁶; Artura Śliwińskiego *Obrona Warszawy*³⁷; Adama Moraczewskiego *Insurekcja Warszawska 1794 r.*³⁸; Bogusława Leśnodorskiego *Kościuszko a jakobini*³⁹; Andrzeja Zahorskiego *Bitwa Warszawska 17 i 18 kwietnia 1794 r.*⁴⁰; tegoż *Rola Warszawy w Powstaniu Kościuszkowskim. Próba podsumowania*⁴¹; Krystyny Zienkowskiej „*Powiesim sobie króla i prymasa*”. *Insurekcja Warszawska w dokumentach*⁴²; *Insurekcja Warszawska we wspomnieniach uczestników*⁴³; *Poetycki zapis*⁴⁴; *Spór o Naczelnika Tadeusza Kościuszkę. Głosy znanych historyków i publicystów*⁴⁵.

33 Tadeusz Kościuszko w historii i tradycji, opracował Jan Stanisław Kopczyński, Warszawa 1968, s. 39, 42, 45-52, 54, 69-70, 73, 76-77, 80.

34 W. Tokarz, *Insurekcja 17 i 18 kwietnia 1794*, Warszawa 1950, s. 255-274, 253-360.

35 W. Tokarz, *Rozprawy i szkice. Militaria*, t. 2, przejrzał i wstępem opatrzył Stanisław Herbst, Warszawa 1959, s. 226-232; t. 1, s. 253-261, 320-330, 332-340.

36 M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Londyn 1949, s. 179-194.

37 A. Śliwiński, *Powstanie Kościuszkowskie*, wydanie drugie, Warszawa 1920, s. 144-157.

38 A. Moraczewski, Warszawa, wyd. II uzupełnione, Warszawa 1938, s. 200-206.

39 B. Leśnodorski, *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, Warszawa 1960, s. 416-423.

40 A. Zahorski, *Naczelnik w sukmanie*, Warszawa 1990, s. 29-57.

41 A. Zahorski, *Warszawa w Powstaniu Kościuszkowskim*, wyd. II, Warszawa 1985, s. 336-342.

42 K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 1998, s. 370-382; *Akta Powstania Kościuszki*, wydali Sz. Askenazy i W. Dzwonkowski, t. 1, Kraków 1918; *Protokoły i dzienniki Rady Zastępczej Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej*, cz. 1, Kraków 1918, s. 1-12, 92-103; *Akta Powstania Kościuszki*, t. 3, Wrocław-Kraków 1955, s. 17-19, 48-51.

43 *Z życia Naczelnika. Obrazy z różnych autorów*, zebrała Henryka Jaroszyńska, Warszawa 1917, s. 27-30; J. Kitowicz, *Pamiętniki czyli historia polska*, Warszawa 1971, s. 592-606.

44 *Powstanie Kościuszkowskie. Zbiór poezji*, zebrała i opracowała Alicja Bęćkowska, Warszawa 1931, s. 31-33; *Poezja stanisławowska*, opracował Eugeniusz Sawrynowicz, Warszawa 1949, s. 162-164; S. Papée, *Tadeusz Kościuszko w literaturze polskiej. Antologia 1746-1946*, Kraków 1946, s. 46-49.

45 Do „Sporu o Tadeusza Kościuszkę” prof. Marian Marek Drozdowski załączył teksty wybranych autorów, w ogromnej części przychylnie oceniających życie i działalność Tadeusza Kościuszki: W. Przerwy Tetmajera, *O Naczelniku Kościuszcze i o polskim chłopie*, Warszawa 1917, s. 1-7; A. Śliwińskiego, *Tadeusz Kościuszko*, wyd. II, Warszawa 1922, s. 18-20; W. Tokarza, *Spór z profesorem Adamem Skalkowskim o Bitwę Warszawską 17 i 18 kwietnia 1794*, „Kwartalnik Historyczny” 1936; S. Herbsta, *200 dni Najwyższego Naczelnika*, „Kultura” 1967, nr 41, s. 1, 4; S. Bratkowskiego, *O Naczelniku Kościuszcze*, [w:] Stefan Bratkowski, *Z czym do nieśmiertelności*, wydanie II, Katowice 1979, s. 347-349; A. Kijowskiego, *O dobrym Naczelniku*, [w:] A. Kijowski, *O dobrym Naczelniku i niezłomnym rycerzu*, Kraków 1984, s. 19-27; M. Micińskiej, *Ewolucja legendy Tadeusza Kościuszki*, [w:] M. Micińska, *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894-1917*, Warszawa 1997, s. 228-230. Jedynie tekst J. Łojka, *Tadeusz Kościuszko*, [w:] J. Łojek, *Kalendarz historyczny. Polemiczna*

Analiza powyższych tekstów wykazuje, że treść większości artykułów zawartych w antologii *Bitwa Warszawska 17-18 kwietnia 1794 r.* wyraźnie wykracza poza ramy zarysowanego tematu, ponieważ poruszają one złożone problemy Insurekcji 1794 r., a nie tylko kwietniowej bitwy warszawskiej.

Następna antologia tekstów historycznych pt. *Maciejowice 1794 r. Ostatnia bitwa Tadeusza Kościuszki*⁴⁶ w opracowaniu Mariana Marka Drozdowskiego prawie wyłącznie poświęcona jest bitwie maciejowickiej. Mamy więc tutaj fragmenty prac Juliana Ursyn Niemcewicza *Pamiętniki czasów moich*⁴⁷; Artura Śliwińskiego *Pogrom maciejowicki*⁴⁸; Tadeusza Korzona *Bitwa pod Maciejowicami*⁴⁹; Bronisława Knothe *Tadeusz Kościuszko. Człowiek i czyny*⁵⁰; Mariana Kukieła *Maciejowice*⁵¹; Adama M. Skałkowskiego recenzja pracy M. Kukieła *Maciejowice*⁵²; Mariana Kukieła polemika z recenzją Adama M. Skałkowskiego⁵³; Andrzeja Zahorskiego *Maciejowice*⁵⁴; Bartłomieja Szyndlera *Maciejowice*⁵⁵; Jana Lubicz Pachonńskiego *Warszawa wobec katastrofy maciejowickiej*⁵⁶; Tadeusza Rawskiego *Maciejowice*⁵⁷.

Prezentowana antologia prac wybranych autorów to teksty również na wysokim poziomie. Ale wśród nich wyróżnić można te najlepsze: Tadeusza Korzona, Waclawa Tokarza, Mariana Kukieła, Andrzeja Zahorskiego i Tadeusza Rawskiego. Pozwalają one prześledzić postępowanie badań nad ostatnim okresem Insurekcji, którego najważniejszym momentem była nieszczęsna bitwa maciejowicka. Wykorzystując ustalenia swych poprzedników, a także nowsze źródła, Tadeusz Rawski mógł pójść dalej we wnioskowaniu o przebiegu i finale bitwy. Na szczególną uwagę zasługują jego obliczenia sił obu stron uczestniczących

---

historia Polski, Warszawa 1994, s. 223-224 w tonacji krytycznej wobec Naczelnika.

46 *Maciejowice 1794 r. Ostatnia bitwa Tadeusza Kościuszki. Antologia tekstów historycznych.* opracowanie Marian Marek Drozdowski, Warszawa-Maciejowice: Oficyna Graficzno-Wydawnicza Typografika Komisja Badań Dziejów Warszawy Instytutu Historii PAN, Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie – 1997 - 104 ss.

47 J. Ursyn Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, t. 2, tekst opracował i wstępem poprzedził Jan Dihm, Warszawa 1957, s. 108.

48 A. Śliwiński, *Powstanie Kościuszkowskie*, Warszawa 1920, s. 158-173.

49 T. Korzon, *Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta*, Kraków 1894, s. 438 n.

50 B. Knothe, *Tadeusz Kościuszko. Człowiek i czyny*, Łódź 1917, s. 50-52.

51 M. Kukiel, *Maciejowice*, [w:] *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności*, seria II, t. 42, nr 5, Kraków 1929, s. 80 + 4 nl.

52 A. M. Skałkowski, Recenzja pracy Mariana Kukieła *Maciejowice*, Kraków 1929, „Kwartalnik Historyczny”, Rocznik XLIV, 1930, s. 248-254.

53 M. Kukiel, Polemika z recenzją Adama M. Skałkowskiego, „Kwartalnik Historyczny”, Rocznik XLIV, Lwów 1930, s. 245-254 oraz 618-620.

54 A. Zahorski, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, wyd. 2, Warszawa 1985, s. 255-261.

55 B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746-1817*, Warszawa 1994, s. 250-265.

56 J. Lubicz Pachonński, *Kościuszko po Insurekcji, 1794-1817*, Lublin 1986, s. 27-34.

57 *Powstanie kościuszkowskie 1794. Dzieje militarne*, t. 2, pod redakcją naukową Tadeusza Rawskiego, Warszawa 1996, s. 245-266.

w bitwie. Według tego autora faktyczne siły polskie, tj. wzmocniona dywizja gen. Karola Sierakowskiego, liczyły tylko 6270 żołnierza (w tym 4038 piechoty i 1839 jazdy). Dywizja gen. Adama Ponińskiego miała liczyć ponad 4100 ludzi, ale nie wzięła ona udziału w bitwie. Siły rosyjskie pod gen. Iwanem Fersenem w marcu 1794 r. wynosiły 20500 żołnierzy, ale do października 1794 r. wykruszyły się tak znacznie, że pod Maciejowicami – zdaniem Tadeusza Rawskiego – liczyły one tylko 10260 ludzi. U podstaw katastrofy maciejowickiej, zdaniem tego autora, leży po stronie polskiej niedostateczne rozpoznanie i ocena nieprzyjaciela oraz niedostateczne rozpoznanie i ocena terenu. Wadliwe wykonanie w obu dziedzinach miało lec u podstaw klęski⁵⁸.

Kolejna i ostatnia antologia tekstów historycznych i literackich opracowana przez Mariana Marka Drozdowskiego nosi tytuł *Szturm i rzeź Pragi 1794 r.*⁵⁹. Antologię otwiera *Apel Biskupa Warszawsko-Praskiego w sprawie obchodów dwusetnej rocznicy rzezi Pragi* oraz *Jego Przedmowa*, a następnie wprowadzenie Mariana Marka Drozdowskiego pt. *Szturm i rzeź Pragi 1794 r.* (dokonuje on tutaj charakterystyki wybranych tekstów). Wybór właściwy składa się z dwóch członów. W pierwszym zaprezentowano relacje współczesnych świadków wydarzeń, a więc: *Wskazania obywatelskie* Tadeusza Kościuszki⁶⁰, zawierające podstawowe zasady, którymi winien się kierować światły obywatel; wspomnienia Jędrzeja Kitowicza o szturmie i kapitulacji Warszawy⁶¹; fragment pamiętnika Jana Kilińskiego z czasów bitwy maciejowickiej i szturmie Pragi⁶²; opowiadania Zbyszewskiego o rzezi Pragi w opracowaniu Henryki Jaroszyńskiej⁶³; poetycki zapis najważniejszych wydarzeń w czasie Insurekcji z uchwyceniem najważniejszych postaci⁶⁴.

W części drugiej antologii przedstawiono fragmenty opracowań o szturmie i rzezi Pragi. Pierwszy tekst Mariana Kukiela – to zwięzły zarys Insurekcji 1794 r. od pierwszych zamysłów wznowienia walki zbrojnej aż do upadku

58 T. Rawski, *Maciejowice*, [w:] *Maciejowice 1794 r. Antologia tekstów historycznych*, s. 87-88.

59 *Szturm i rzeź Pragi 1794 r. Antologia tekstów historycznych i literackich*, opracowanie Marian Marek Drozdowski, Warszawa: Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, 1994, 79 ss.

60 Tadeusza Kościuszki *Wskazania obywatelskie*, wybrał i słowem wstępnym i Kalendarium Kościuszkowskim opatrzył Henryk Mościcki, Warszawa 1946, s. 5-20.

61 J. Kitowicz, *Pamiętnik czyli historia Polski*, tekst opracowała i wstępem poprzedziła Przemysława Matuszewska, komentarz Zofii Lewinowej, Warszawa 1971, s. 612-623.

62 *Jana Kilińskiego drugi pamiętnik o czasach Stanisława Augusta*, Kraków 1906, s. 252-269.

63 *Z życia Naczelnika. Obrazy z różnych autorów*. Zebrała Henryka Jaroszyńska, Warszawa 1917, s. 39-41.

64 Zob.: *Poezja powstania kościuszkowskiego*, zebrał oraz zaopatrzył wstępem i objaśnieniami Juliusz Nowak-Dłużewski, Kielce 1946, s. 50-51, 84-85, 94-98, 108-110, 117-118; *Poezja Stanisławowska*, opracował Eugeniusz Sawrymowicz, Warszawa 1946, s. 196-198; *Powstanie kościuszkowskie. Zbiór pieśni*, Warszawa 1946, s. 49.

powstania⁶⁵. Następne teksty poświęcono już całkowicie wypadkom na Pradze w dniach 4-5 listopada 1794 r. Są to fragmenty prac Tadeusza Korzona *Szturm i rzeź Pragi*⁶⁶, Henryka Mościckiego *Generał Jakub Jasiński w Warszawie*⁶⁷, Artura Śliwińskiego *Rzeź Pragi*⁶⁸, Mieczysława Grydzewskiego *Na 150-lecie rzezi Pragi*⁶⁹, Andrzeja Zahorskiego *Szturm Pragi*⁷⁰. Antologię kończą relacje o udziale żołnierzy żydowskiego pułku Berka Joselewicza w obronie Pragi pióra Bronisława Gembarzewskiego i J. Baczewisa Singera oraz fragment pracy Zbigniewa Góralskiego, *Reakcja króla Stanisława Augusta Poniatowskiego na klęskę maciejowicką i rzeź Pragi*⁷¹.

Prezentowane wyżej trzy wybory tekstów historycznych i literackich opracowane przez Mariana Marka Drozdowskiego, opublikowane w latach 1994-2004, skupiają poważną część dorobku naszej historiografii na temat Insurekcji 1794 r. i jej Naczelnika. Ukazują najważniejsze fazy Insurekcji i przemożną rolę Tadeusza Kościuszki przez cały czas jej trwania.

Z innych publikacji ostatnich lat, dotyczących Insurekcji Kościuszkowskiej i jej Naczelnika, na szczególne wyróżnienie zasługuje praca pt. *Insurekcja kościuszkowska w dziejach i tradycji* (Warszawa, 2004), wydana staraniem Muzeum Niepodległości, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego i Stowarzyszenia Budowy Pomnika Tadeusza Kościuszki i Fundacji „Polonia Restituta”. W publikacji tej zamieszczono wiele interesujących artykułów poruszających różne aspekty Insurekcji 1794 r. od problemów militarnych począwszy (artykuły Tadeusza Rawskiego, Wiesława Majewskiego, Władysława Zajewskiego), przez inne problemy wewnętrzne Insurekcji (artykuły Wiesława Jana Wysockiego, Janusza Odziemkowskiego) do położenia międzynarodowego Powstania (artykuły Henryka Kocója, Aleksandry Błaszczak, Moniki Banach, Zdzisława Janeczka, Agnieszki Elżbiety Kubicy) i tradycji Insurekcji Kościuszkowskiej w ruchu ludowym oraz w innych obszarach życia naro-

65 M. Kukiel, *Insurekcja kościuszkowska*, [w:] M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, wyd. 5, Londyn 1949, s. 133-146.

66 T. Korzon, *Szturm i rzeź Pragi*, [w:] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*, Kraków 1898, s. 295-316.

67 H. Mościcki, *Generał Jakub Jasiński w Warszawie*, [w:] H. Mościcki, *Generał Jasiński i powstanie kościuszkowskie*, Warszawa 1917, s. 338-354.

68 A. Śliwiński, *Rzeź Pragi*, [w:] A. Śliwiński, *Powstanie kościuszkowskie*, wyd. 2, Warszawa 1920, s. 174-185.

69 M. Grydzewski, *Na 150-lecie rzezi Pragi*, [w:] M. Grydzewski, *Na 150-lecie rzezi Pragi (4 listopada 1794). O próbie rehabilitacji Suworowa*, z przedmową Zygmunta Nowakowskiego, Londyn 1945, s. 1-25.

70 A. Zahorski, *Szturm Pragi*, [w:] A. Zahorski, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, Warszawa 1985, s. 322-335.

71 Zob.: Z. Góralski, *Stanisław August w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa 1988, s. 208-225.

dowego (artykuły Jolanty Kur, Janusza Gmitruka i Jerzego Mazurka, Jolanty Niklewskiej, Tadeusza Swata, Leszka Marka Krześniaka).

Na odrębne potraktowanie zasługują teksty prof. prof. Mariana Marka Drozdowskiego (*Wkład Tadeusza Kościuszki do polskiej kultury politycznej*) i Henryka Kocója (*Blaski i cienie powstania kościuszkowskiego*) zawarte w tej publikacji⁷². Ukazują one bowiem ogromne znaczenie Tadeusza Kościuszki nie tylko w Insurekcji 1794 r., ale także jego przemożny wpływ na wiele dziedzin życia narodowego przyszłych pokoleń Polaków.

Marian Marek Drozdowski podkreśla jego ugruntowany oświecony republikanizm, inspirowany ideałami amerykańskiej wojny o niepodległość, podbudowany myślą racjonalistyczną francuskiego Oświecenia. W działalności państwowej i w życiu codziennym Kościuszko wyznawał zasady republikańskich wartości etycznych. Negatywnie oceniał jakiegokolwiek samowolne poczynania, był zwolennikiem przestrzegania prawa i podporządkowania wszelkich postępów w karby prawa. Stąd wysokie wymagania stawiał przed urzędnikami. Stał na stanowisku oświecania ludu, ale „by oświecić lud trzeba go najpierw uwolnić od poddaństwa”. Wreszcie był Kościuszko pierwszym Polakiem w dobie powstań narodowych, który połączył sprawę wyzwolenia narodowego z wyzwoleniem społecznym. Jego postawa etyczna, poszanowanie prawa, miłość ojczyzny, realizowane w życiu codziennym zasady współżycia społecznego i rodzinnego oraz skrupulatne wypełnianie swych obowiązków stanowiły istotny wkład do polskiej kultury politycznej.

Natomiast Henryk Kocój, oceniając znaczenie Insurekcji 1794 r. i jej Naczelnika w polskich dziejach narodowych, przytacza na ich temat znamienne zdania najwybitniejszych polskich historyków. I tak: Szymon Askenazy stwierdził *Insurekcja Kościuszki nie mogła uratować państwa, lecz w pewnym znaczeniu ocaliła naród polski... Z rumowisk Rzpltej uniosła, wcieliła i przekazała tę samozachowawczą moc odporną, którą naród w stuletniej odtąd twardej wyżył walce i żyć będzie wiecznie. Bez sprawy insurekcyjnej nie byłoby legionowej, książęco-warszawskiej, rewolucyjno-listopadowe. Bez naczelnika Kościuszki nie byłoby pełnego ks. Józefa, Dąbrowskiego, Czartoryskiego ani nawet Mickiewicza*⁷³. Do tej niezwykle sugestywnej i głębokiej oceny wielkiego historyka od siebie Henryk Kocój dodaje, iż *nawet ze zgliszcz*

72 Zob.: M. M. Drozdowski, *Wkład Tadeusza Kościuszki do polskiej kultury politycznej*, [w:] *Insurekcja kościuszkowska w dziejach i tradycji*, Warszawa 2004, s. 101-109; H. Kocój, *Blaski i cienie powstania kościuszkowskiego*, ibidem, s. 111-118.

73 *Protokoły i dzienniki Rady Zastępczej Tymczasowej i Rady Najwyższej Narodowej*, [w:] *Akty powstania Kościuszki*, t. 1, cz. 1, wyd. S. Askenazy, W. Dzwonkowski, Kraków 1918, s. V (Wstęp).

*i gruzów pokonanej wówczas Polski była taka siła, że z niej musiały wziąć początek dalsze usiłowania niepodległościowe Legionów i późniejsze odbudowanie Polski przez Napoleona*⁷⁴. Powstanie kościuszkowskie – pisał Andrzej Zahorski – *podjęło z rozmachem problematykę społeczną, próbowało pogodzić interesy szlachty i ludu, poderwać wszystkich do walki i złożyć interesy stanowe na ołtarzu dobra ojczyzny*⁷⁵.

Odnosnie Kościuszki jako Naczelnika i wodza Insurekcji bodaj najdalej w pozytywnej ocenie poszedł Henryk Mościcki, pisząc *Imię Tadeusza Kościuszki jaśnieje na kartach naszych dziejów niegasnącym blaskiem działań, które oczyszczając w tragicznej dobie upadku państwa sumienie narodowe, uchroniło Polskę przed brudem hańby i ostatecznego upodlenia*⁷⁶. Pełen uwielbienia dla Tadeusza Kościuszki był także Włodzimierz Dzwonkowski, który na jego temat pisał *Był najukochańszą postacią ginącej Rzeczypospolitej, pierwszym z pogrobowców, co przemarzył sen o rycerskiej szpadzie, wielkim wodzem polskiej irredenty, co pierwszy śmiał sięgnąć do czynu orężnego, zerwać stygmaty kajdan i daniną krwi okupić prawo do wolności. Był wzorem bezcennym dla następnych pokoleń*⁷⁷.

Cytując powyższe wypowiedzi poprzedników H. Kocój od siebie zauważa, iż *Tadeusz Kościuszko pozostawił w sercach narodu niezniszczalny pomnik przede wszystkim dzięki temu, że odważył się 24 marca 1794r r. podnieść chorągiew walki z najeźdźcami, podczas gdy ludzie stojący u steru rządu zdolni byli tylko do uległości ...*⁷⁸. Warto przy tym zauważyć, iż jako badacz Insurekcji Kościuszkowskiej wniósł on w ostatnich latach poważny wkład do historiografii polskiej swymi publikacjami o położeniu międzynarodowym powstania 1794 r. Są to wydobyte z zagranicznych archiwów korespondencje dyplomatów pruskich z Warszawy, Petersburga, Wiednia i Konstatynopola do króla Fryderyka Wilhelma II o powstaniu w Polsce poprzedzone obszernymi wstępami wydawcy. Oto tytuły tych publikacji: Henryk Kocój *Prusy wobec powstania kościuszkowskiego. Na podstawie korespondencji Fryderyka Wilhelma II z postem pruskim w Petersburgu Leopoldem Heirichem Goltzem (depesze z Berlina do Petersburga i z Petersburga do Berlina z 1794 roku)*; tenże, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji postów pruskich z Wiednia Lucchesiniego i Caesara*; tenże, *Relacje posta*

74 H. Kocój, *Blaski i cienie ...*, s. 113.

75 S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, *Trzy powstania narodowe kościuszkowskie listopadowe styczniowe*, s. 139.

76 Cyt. za H. Kocójem, op. cit., s. 117.

77 W. Dzwonkowski, *Tadeusz Dzwonkowski*, Warszawa 1917, s. 5.

78 H. Kocój, op. cit., s. 113.

pruskiego Ludwiga Buchholtza z Warszawy, Łowicza i Wrocławia o insurekcji kościuszkowskiej; tenże, *Francja wobec powstania kościuszkowskiego w świetle relacji dyplomatów pruskich*⁷⁹. Korespondencja dyplomatów pruskich do króla Fryderyka Wilhelma II pozwala nam dostrzec ogromne osamotnienie Polski przystępującej do walki z połączonymi siłami Rosji i Prus, a w późniejszym okresie także z wojskami austriackimi. Dzięki tym depeszom i korespondencjom możemy prześledzić także antypolską politykę dworów ościennych zmierzających uporczywie do całkowitego rozbioru Rzeczypospolitej.

Z traktujących o Insurekcji i jej Naczelniku publikacji ostatnich lat wymienić wypada nadto Artura Śliwińskiego, *Powstanie kościuszkowskie. Uzupelnione aneksami Mariana Kukiela, Henryka Mościckiego i Andrzeja Zahorskiego*, (jest to wznowienie pracy A. Śliwińskiego, która ukazała się w 1917 r. uzupełniona interesującymi aneksami): Andrzeja Romanowskiego, *Jak oszukać Rosję? Losy Polaków od XVIII do XX wieku*; Magdaleny Micińskiej, *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894-1917*⁸⁰.

***

Powyższy, krótki z konieczności, przegląd dorobku polskiej historiografii wykazuje, iż postulat Jerzego Koweckiego rzucony w dwusetną rocznicę Insurekcji, aby kontynuować dalej badania nad sferami życia i działalności Kościuszki nieudokumentowanych źródłowo jest nadal aktualny. Tylko w ten sposób można przewyżnić dalej obecne, zwłaszcza w publicystyce historycznej, elementy zarówno „czarnej”, jak i „białej” legendy o Naczelniku i przybliżyć się do prawdy historycznej.

79 H. Kocój, *Prusy wobec powstania kościuszkowskiego...*, Kraków 2002, 179 ss.; idem, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posłów pruskich z Wiednia...*, Kraków 2004, 253 ss.; idem, *Relacje posła pruskiego Ludwiga Buchholtza z Warszawy, Łowicza i Wrocławia o insurekcji kościuszkowskiej*, Kraków 2004, 319 ss.; *Francja wobec powstania kościuszkowskiego...*, Kraków 2005, 385 ss.

80 A. Śliwiński, *Powstanie kościuszkowskie. Uzupelnione aneksami Mariana Kukiela, Henryka Mościckiego i Andrzeja Zahorskiego*, Warszawa 2004, 208 ss.; A. Romanowski, *Jak oszukać Rosję? Losy Polaków od XVIII do XX wieku*, Kraków 2002, 304 ss.; M. Micińska, *Gołąb i orzeł. Obchody rocznic kościuszkowskich w latach 1894-1917*, Warszawa 1997.